

Antonija Mlikota

Odjel za povijest umjetnosti
Sveučilište u Zadru
Obala kralja Petra Krešimira IV. 2
HR - 23000 Zadar
amlikota@unizd.hr

Prethodno priopćenje / Preliminary communication

Primljen / Received: 1. 7. 2025.

Prihvaćen / Accepted: 1. 11. 2025.

UDK / UDC: 725.91(497.58:450.251)"19"

DOI: 10.15291/ars.4979

Padiglione della Dalmazia – Izložbeni paviljon Dalmacije na sajmu u Milanu 1928. godine

*Padiglione della Dalmazia –
Exhibition Pavilion of Dalmatia at
the Milan Fair in 1928*

SAŽETAK

Paviljon Dalmacije, a od 1930. godine paviljon Zadra, izgrađen za sajam u Milanu 1928. godine, predstavlja zanimljiv arhitektonski projekt međuratnog razdoblja. Projektiran kao trodijelna izložbena građevina historicističke koncepcije, s pročeljem koje kombinira elemente dalmatinske gotike i rane renesanse s antičkim uzorima, paviljon je izražavao ideološke i simboličke težnje talijanske vlasti za potvrdom kulturne prisutnosti na hrvatskoj obali Jadrana. Paviljonom se od 30-ih godina 20. stoljeća koristila tvrtka *Radio Marelli*, koja je izmijenila izgled pročelja u duhu vremena i vlastitog imena. Paviljon je bio u uporabi sve do 1942. godine, kada je stradao u bombardiranju. Nakon toga pao je u zaborav, sve dok jedan mali novinski članak nije potaknuo ponovno zanimanje za ovu građevinu. Na temelju sačuvanih fotografija, arhivskih izvora i novinskih zapisa bilo je moguće rekonstruirati vizualni identitet i propagandnu funkciju paviljona, čime se on smješta u širi kontekst izložbene djelatnosti Dalmacije i Zadra unutar Kraljevine Italije između dvaju svjetskih ratova.

Ključne riječi: Paviljon Dalmacije i Zadra, izložbena arhitektura, Gianluca Melocchi, *Fiera di Milano 1928.*, *Radio Marelli*, 20. stoljeće

ABSTRACT

The Pavilion of Dalmatia, renamed the Pavilion of Zadar in 1930, was built for the Milan Fair in 1928 as an interesting architectural project of the interwar period. Designed as a three-part exhibition building of historicist conception, with a front façade combining elements of Dalmatian Gothic and early Renaissance with classical models, the pavilion expressed the ideological and symbolic aspirations of the Italian authorities to affirm their cultural presence on the Croatian Adriatic coast. From the 1930s, the pavilion was used by the Radio Marelli company, which modified the façade's appearance in the spirit of the times and its own brand identity. The pavilion remained in use until 1942, when it was destroyed in a bombing. After that, it fell into oblivion until a small newspaper article sparked renewed interest in this structure. Based on preserved photographs, archival sources, and press records, it has been possible to reconstruct the visual identity and propaganda function of the pavilion, thus placing it in the broader context of Dalmatia's and Zadar's exhibition activities within the Kingdom of Italy between the two world wars.

Keywords: Pavilion of Dalmatia and Zadar, exhibition architecture, Gianluca Melocchi, *Fiera di Milano 1928*, *Radio Marelli*, 20th century

O okolnostima izgradnje paviljona Dalmacije (Zadra) za sajam u Milanu

Nakon Prvoga svjetskog rata i raspada Austro-Ugarske Monarhije 1918. godine, Italija je, na temelju ratnih sporazuma i diplomatskih pregovora, proširila svoj teritorij na dijelove istočne jadranske obale. Ključni dokument koji je regulirao granice između Italije i novoosnovane Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca bio je Rapalski (SHS) ugovor, potpisan 12. studenoga 1920. godine. Tim je ugovorom Italiji pripao grad Zadar (tal. *Zara*), zajedno s manjim dijelom njegove okolice, čime je postao talijanska enklava unutar teritorija Kraljevine SHS. Uz Zadar, Italiji su dodijeljeni i neki jadranski otoci, uključujući Lastovo, Palagružu, te dio otoka u zadarskom arhipelagu.¹ Osim navedenog, Italija je već prije, 1918. godine, vojno okupirala Zadar, ali i Istru, koja joj je službeno pripala nakon rata i postala dio Kraljevine Italije. Iako su Londonskim ugovorom iz 1915. Italiji bila obećana i veća područja Dalmacije, ta su talijanska nastojanja spriječena zbog međunarodnog pritiska i protivljenja Kraljevine SHS. Situacija s gradom Rijekom (tal. *Fiume*) bila je dodatno zakomplicirana. Iako je prema međunarodnim sporazumima trebala postati slobodna država, talijanski pjesnik i ratni heroj Gabriele d'Annunzio 1919. godine zauzeo je Rijeku sa skupinom dobrovoljaca te je proglasio dijelom vlastite države – *Reggenza Italiana del Carnaro* – trajala je nešto više od godinu dana, od rujna 1919. do prosinca 1920. godine. Završila je tzv. „Krvavim Božićem” (*Natale di Sangue*), kada su talijanske vojne snage napale i prisilile d'Annunzija i njegove pristaše da napuste grad.² Tijekom svoje kratkotrajne vladavine uspostavio je eksperimentalni politički sustav koji je kombinirao nacionalizam, korporativizam i umjetničke ideale. Iako Rapalski ugovor nije odmah dodijelio Rijeku Italiji, već je predviđeno osnivanje Slobodne Države Rijeka, Italija je 1924. godine jednostrano anektirala grad, čime je dodatno proširila svoj teritorij na istočnoj obali Jadrana. Do kraja međuratnog razdoblja Italija je tako kontrolirala cijelu Istru, Zadar s okolicom, više jadranskih otoka, te od 1924. Rijeku, što je predstavljalo znatan talijanski utjecaj na hrvatskoj obali Jadrana sve do kraja Drugoga svjetskog rata.³

1. Maketa sajma iz 1928., koju je izradio mantovanski umjetnik Nicola Rossi 1928. godine (izvor: Archivio Storico Fondazione Fiera Milano, inv. broj 1929_984)

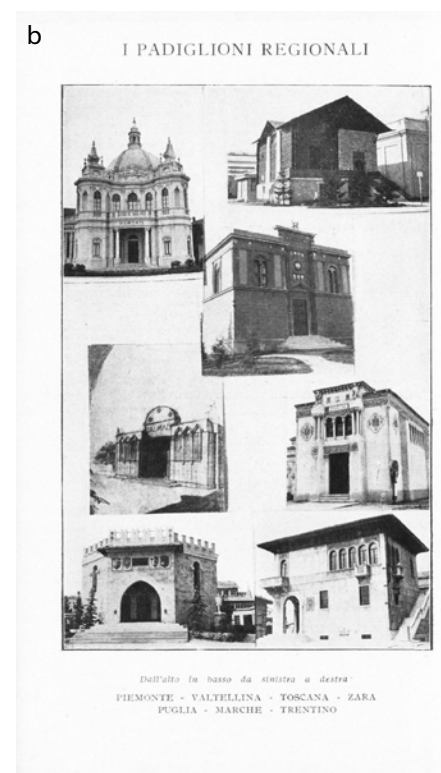
Model of the 1928 fair, created by the Mantuan artist Nicola Rossi in 1928

2a i b.

Katalog Milanskog sajma iz 1928. godine: a) naslovnica; b) stranica s fotografijama regionalnih paviljona, uključujući i crtež novog paviljona Dalmacije (izvor: Archivio Storico Fondazione Fiera Milano, *online* izdanje kataloga, / bilj. 7/)

Catalogue of the Milan Fair from 1928: a) cover; b) page with photographs of regional pavilions, including a drawing of the new Pavilion of Dalmatia

Tijekom međuratnog razdoblja Zadar je bio pod snažnom talijanizacijom. Talijanske su vlasti poticale doseljavanje Talijana i istovremeno provodile represiju nad slavenskim stanovništvom. Grad je postao simbol talijanskog imperijalizma na istočnoj jadranskoj obali. Nakon proglašenja Nezavisne Države Hrvatske u travnju 1941. godine nova vlast našla se u potpunoj ovisnosti o silama Osovine – Italiji i Njemačkoj. Fašistička Italija, slijedeći svoje dugogodišnje iredentističke ciljeve, zahtijevala je predaju velikog dijela istočnojadranske obale. Ante Pavelić je 18. svibnja 1941. u Rimu potpisao tzv. Rimske ugovore, kojima je NDH Italiji prepustio znatan dio Dalmacije s gradovima Splitom, Šibenikom, Trogirom, Kaštelima i Dubrovnikom, kao i većinu dalmatinskih otoka (Brač, Hvar, Korčula, Vis, Mljet i dr.). Time je NDH zadržao tek uzak pojas obale. Zadar je ostao pod talijanskom, pa, kratko, nakon kapitulacije Italije 1943. godine, njemačkom upravom sve do kraja Drugoga svjetskog rata, kada je u savezničkom bombardiranju jako oštećen. Nakon rata Zadar je bio pod jugoslavenskom upravom, iako je tek 1947. godine potpisivanjem mirovnog ugovora s Italijom, Zadar i pravno postao teritorij poslijeratne Jugoslavije, a poslije Republike Hrvatske.

Brojni projekti, arheološka istraživanja, izložbe, umjetničke suradnje i drugi aspekti kulturnog života Zadra iz razdoblja talijanske uprave – osobito iz vremena kada je grad formalno bio pripojen Kraljevini Italiji – i dalje ostaju slabo poznati i nedovoljno istraženi. Među takvim projektima ističe se i paviljon Dalmacije, odnosno Zadra, koji je sagrađen za potrebe Devetoga međunarodnog gospodarskog sajma (*IX Fiera Campionaria Internazionale di Milano*) održanog u travnju 1928. godine. Bila je to jedna od najvažnijih godišnjih manifestacija ondašnje Kraljevine Italije, namijenjena predstavljanju industrijskih, trgovačkih i kolonijalnih postignuća (sl. 1).

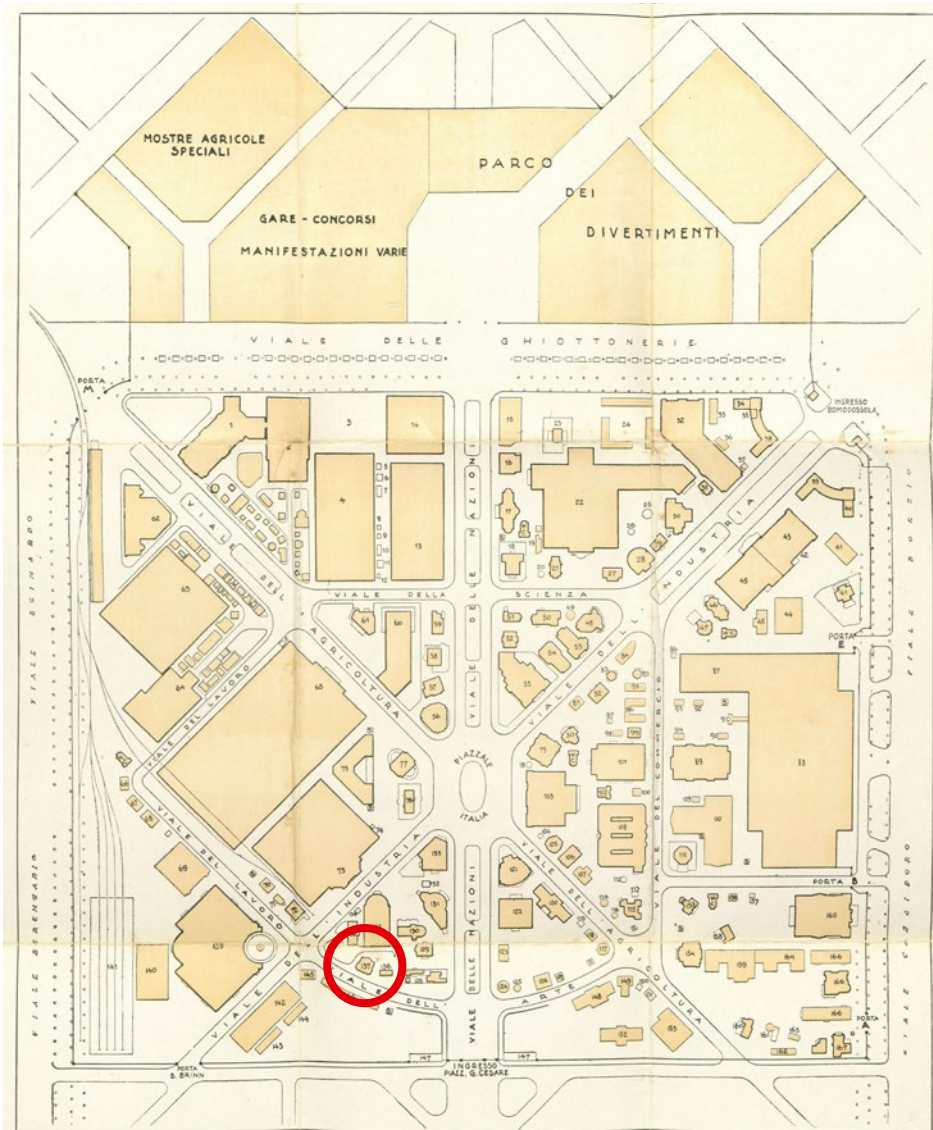
U sklopu tzv. regionalnih paviljona, prikazivani su proizvodi s naglašenim lokalnim identitetom, pažljivo odabrani od odbora u pojedinim regijama koje su sudjelovale na sajmu (sl. 2). Unutar širega ideološkog i propagandnog okvira fašističkog režima, bitno

mjesto zauzima je tzv. *Padiglione della Dalmazia* (Paviljon Dalmacije), zamišljen kao simbolična i politička afirmacija talijanskog prisustva na istočnoj obali Jadrana (sl. 3).

Paviljon je, u izlagačkom smislu, uključivao industrijski, gospodarski, umjetnički, povijesni i etnografski materijal, a njegova je izgradnja bila rezultat koordinirane aktivnosti različitih odbora i organizacija u Zadru, Rimu i Milanu. U sklopu tzv. regionalnih paviljona, prikazivani su pažljivo birani proizvodi s naglašenim lokalnim identitetom. Izvorno koncipiran za predstavljanje Dalmacije, paviljon je nakon nekoliko godina promijenio naziv u *Zara* (talijanski naziv za Zadar). Autorstvo projekta pripisuje se arhitektu Gianluci Menocchiju.⁴ Od 1931. godine paviljon preuzima talijanska tvrtka *Radio Marelli*, koja se njime koristi za vlastite izložbene i promocijske svrhe do 1942. godine, kada je zbog ratnih okolnosti održan posljednji sajam i kada je posljednji put korišten paviljon.⁵ Tijekom intenzivnih savezničkih bombardiranja Milana u Drugome svjetskom ratu, znatan dio sajamskog kompleksa pretrpio je ozbiljna oštećenja. Nakon završetka rata, tijekom obnove sajamske infrastrukture, većina prijeratnih, oštećenih i porušenih paviljona – uključujući i onaj posvećen Dalmaciji/Zadru – uklonjena je kako bi prostor bio oslobođen za nove izložbene projekte.⁶

3.
Džepni vodič Milanskog sajma iz 1928. godine, plan sajamskog prostora s numerički označenim paviljonima za sajam. Pod br. 137 paviljon Dalmacije (izvor: Archivio Storico Fondazione Fiera Milano, <https://archivistorico.fondazionefiera.it/oggetti/40881-guida-tascabile-della-fiera-esposizione-di-milano-del-1928>)

Pocket guide of the Milan Fair from 1928, plan of the fairgrounds with numerically marked pavilions. No. 137: Pavilion of Dalmatia

Paviljon kao „hram nacije”

Uz lokalnu vlast, fašističke organizacije i gospodarstvenike, jedna od glavnih organizacija uključenih u izgradnju paviljona bio je *Comitato nazionale Dalmazia* (Nacionalni komitet za Dalmaciju) u Milanu,⁷ kao i *Comitato Italiano per le Province Illiriche* (Talijanski odbor za ilirske pokrajine).⁸ U dopisu Komiteta upućenom gradonačelniku Zadra, Mariju Saniju, ističe se snažan domoljubni impuls koji usmjerava njihovo svakodnevno zalaganje za promicanje i zaštitu dalmatinskog pitanja. Taj je osjećaj potaknuo inicijativu da se Dalmaciji – kao izrazito zapuštenoj, nerazvijenoj, ali srcu dragoj regiji – osigura mjesto među regijama Italije predstavljenima na ovom sajmu.⁹ Komitet je naglasio kako upravo ta zapuštenost Dalmacije daje posebnu težinu njihovoj misiji te kako je njihova aktivnost usmjerena na očuvanje i isticanje kulturne, gospodarske i povijesne važnosti ove regije u kontekstu talijanskoga nacionalnog identiteta. Izložbeni paviljon zamišljen je kao „hram nacije”, prostor koji će okupiti povijesne, geografske, umjetničke, folklorne i proizvodne eksponate, s ciljem da se javnosti prikaže bogatstvo i specifičnost dalmatinskog područja.¹⁰ U tom svjetlu, komitet je pozvao na suradnju lokalne vlasti i industrijske predstavnike, tražeći potporu u prikupljanju i izlaganju relevantnih artefakata i dokumenata, čime se nastojalo ostvariti sveobuhvatan i reprezentativan prikaz Dalmacije na međunarodnoj sceni koji će „pobuditi sjećanje, uzdrmati srca Talijana i potaknuti interes međunarodnih posjetitelja”.¹¹ Odboru je bilo od osobite važnosti osigurati potporu gradonačelnika Zadra, grada kojem je, u okviru njihova djelovanja, bila dodijeljena snažna simbolička uloga predstavnika svih dalmatinskih gradova i zajednica. Premda ti prostori u tom trenutku nisu bili pod talijanskom upravom, Talijanski odbor za ilirske pokrajine smatrao ih je dijelom prostora prema kojem Italija ima povijesno i kulturno pravo te ih je uključivao u vlastite teritorijalne pretenzije. Osim potpore različitih udruga te federalnih i lokalnih vlasti, izgradnja paviljona bila je omogućena i zahvaljujući brojnim privatnim donacijama. U jednom od sačuvanih dopisa posebno se ističe znatna novčana potpora koju je dao dr. Alessandro Besozzi – opisivan kao gorljivi legionar i jedan od najvatrenijih zagovornika „zadarskog pitanja” – čime je znatno pridonio realizaciji projekta.¹²

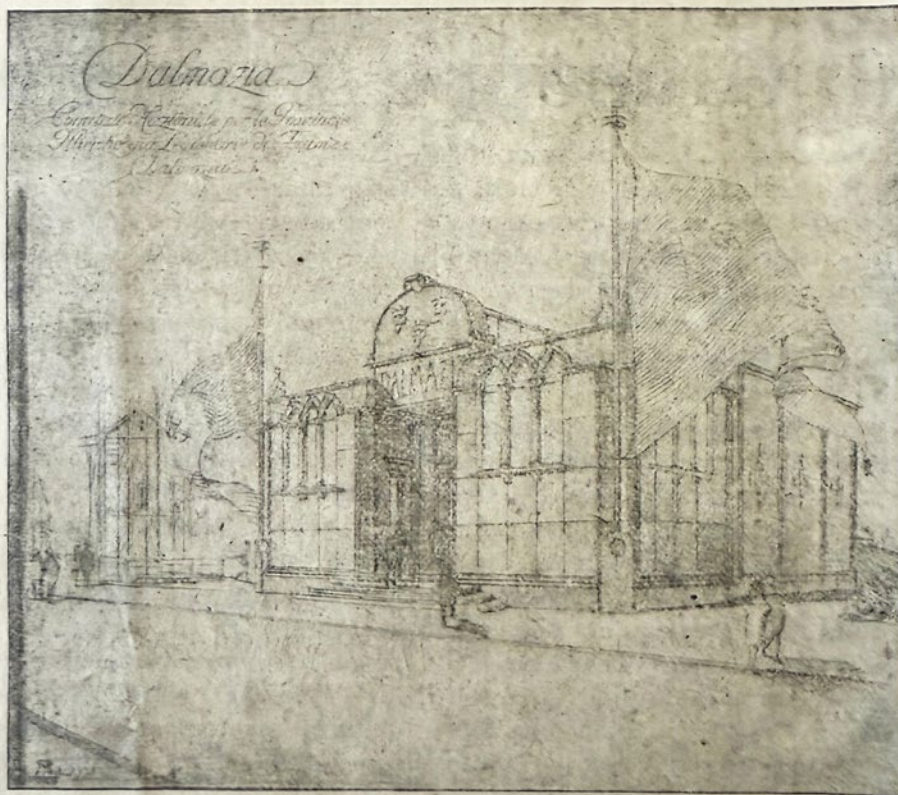
„Dalmatinci! Pošaljite proizvode, povijesne predmete, dokumente i sve što se odnosi na našu slavnu, izrazito talijansku zemlju, za potrebe Paviljona Dalmacije”, bile su riječi poziva objavljenog u zadarskim novinama iznad crteža paviljona Dalmacije za Sajam u Milanu 1928. godine (sl. 4).¹³ Ispod crteža paviljona, slijedi kraći novinski članak o sastanku organizacijskog odbora održanog u Zadru u povodu priprema za sudjelovanje na sajmu u Milanu. Članak navodi kako je sastanak održan u ponedjeljak ujutro, 26. ožujka 1928. godine, u prostorijama mjesne Fašističke federacije, a sazvaio ga je pokrajinski povjerenik prof. Avenanti, uime fašističke stranke. Na sastanku su sudjelovali kraljevski povjerenik g. Krekich, povjerenik za grad Zadar Domenico Pirozzi, potpredsjednik Pokrajinskoga gospodarskog vijeća g. Perlini, predsjednica Milanskog odbora za sudjelovanje Zadra na Milanskom sajmu – Elisa Majer Rizzioli (talijanska fašistička političarka, predsjednica *Fasci Femminili*), tadašnji tajnik zadarskoga organizacijskog odbora i ravnatelj Industrijske škole u Zadru profesor Giassich, kao i predstavnici vodećih zadarskih industrijskih poduzeća.¹⁴ Profesor Avenanti je u uvodnom obraćanju pozvao zadarske industrijalce na aktivno uključivanje u sajamske aktivnosti, nakon čega je riječ preuzela gđa E. Mayer Rizzioli, koja je iznijela dodatna organizacijska pojašnjenja. Na sastanku su bili prisutni g. Giovanni Bussi iz Ministarstva trgovine i industrije iz Rima, zatim predstavnici tvornica Maraschino: Nicolo Luxardo, Francesco Salghetti-Drioli i Luca Millicich, te uzgajivač krizantema g. Calebich. U

4.
Novinski članak sa skicom pročelja paviljona Dalmacije u Milanu (izvor: *Il Littorio Dalmatico: organo della Federazione dei fasci di combattimento di Dalmazia*, 28. ožujka 1928., str. 2)

Newspaper article with a sketch of the front façade of the Pavilion of Dalmatia in Milan

Dalmati! Inviare prodotti, cimeli, documenti

e quanto si riferisce alla Nostra gloriosa italianissima terra, per il

Padiglione di Dalmazia

La Dalmazia alla Fiera di Milano

Lunedì mattina, nella Sede della Federazione Fascista ebbe luogo una riunione indetta dal Commissario federale prof. Avenanti, per la parte-
gnor Bussi per la M. T. O., i signori Luxardo, Salghetti-Drioli e Millicich per le Fabbriche Maraschino, Calebich per l'industria del Grisantemo, assi-

članku je navedeno kako su Industrijska škola i Poljoprivredna kolonija iz Zadra već pripremile izložbene primjerke drvenog i pletenog namještaja za predstavljajuće na milanskom sajmu. Na sastanku se G. Bussi dodatno obvezao na potporu u osiguravanju sudjelovanja industrija koje se bave preradom bakra, metala i brodogradnjom. Tijekom sastanka razmotrene su i organizacijske pojedinosti u vezi s izložbom dalmatinskih narodnih nošnji i filigranske umjetnosti, koje su također trebale biti izložene na sajmu. Također je izrađen preliminarni koncept izložbe posvećene povijesnim aspektima Dalmacije i Zadra, za koju je fotografski materijal osigurao istaknuti zadarski knjižar, nakladnik i tiskar – osobito poznat po bogatoj produkciji razglednica, te prodavač fotografske opreme i materijala Enrico (Heinrich) de Schönfeld.¹⁵

5.

Novinski članak s fotografijom i izvještajem s inauguracije paviljona Dalmacije (izvor: L'inaugurazione del Padiglione della Dalmazia, *Milano nel Mondo*, godina VIII, br. 12, 15. travnja 1928. godine)

Newspaper article with a photograph and report from the inauguration of the Pavilion of Dalmatia

Mala dalmatinska škatula¹⁶

Dalmatinski paviljon svečano je inauguriran 11. travnja, večer uoči službenog otvaranja milanskog sajma (*IX Fiera Campionaria Internazionale di Milano*) koji je otvoren 12. travnja 1928. godine u prisutnosti Njegova Veličanstva, kralja Vittorija Emanuela III. Uz brojne visoke uzvanike, svečanosti su prisustvovali i izaslanici iz Zadra. Iako sam gradonačelnik Mario Sani nije bio nazočan otvaranju, Grad Zadar predstavljali su povjerenik s prefekturim ovlastima dr. Domenico Pirozzi te općinski izaslanik dr. Ettore Cornero, koji je tom prigodom donio i dalmatinski stijeg.¹⁷ (sl. 5) S obzirom na svoju simboličku i političku važnost, otvorenje paviljona Dalmacije imalo je posebno značenje. Milanske novine *Milano nel Mondo* donijele su, uz lijepu fotografiju paviljona, i detaljan prikaz samog događaja. Kako navode, inauguracija paviljona bila je jednostavna, ali svečana: „Elegantna izložbena građevina – domišljato ostvarenje arhitekta Gianluce Melocchija¹⁸ – svojim pročeljem evocira karakteristične arhitektonske motive najvažnijih dalmatinskih crkava, dok je unutrašnjost oblikovana kao raskošna rimska dvorana u imperijalnom stilu, istaknuta kao iznimno ostvarenje u pogledu kompozicije i izvedbe”.¹⁹ Istaknuto je kako je Zadar „odskočna daska za put Talijana na drugu obalu, koji budno i spremno nadgleda svoj zadatak stražara”.²⁰

Paviljon je osmišljen kao trodijelna izložbena građevina simetričnog tlocrta, s dominantnim središnjim volumenom koji završava polukružnim zabatom (sl. 6). U glatku plohu polukružnog zabata smještena su tri okrunjena lava – grb Dalmacije – dok se ispod istaknutoga profiliranog vijenca nalazi natpis DALMAZIA, koji je 1930. godine zamijenjen natpisom ZARA. Iznad natpisa se uzdiže polukružni zabat uokviren s dviju strana cvjetnim medaljonima postavljenim u peti luka, dok se na njegovu vrhu nalazi stilizirani akroterij ukrašen istovjetnim cvjetnim medaljonima. Polukružni zabat, cvjetni medaljoni u peti luka i akroterij na vrhu bili su uobičajeni elementi takve vrste ranorenesansnog pročelja. Ranorenesansna tribola i jednostruki polukružni zabat na pročeljima crkava proširit će se kao izraz utjecaja mletačke arhitekture na naš prostor.²¹ Takvi zabatni oblici – maske, koje samo naliježu na fasadu

6.
Pogled na Paviljon Zadra (ranije
Paviljon Dalmacije) na Sajmu
u Milanu, 1930. godine (izvor:
Archivio Storico Fondazione
Fiera Milano, inv. broj 1930_453)

View of the Pavilion of Zadar
(formerly the Pavilion of Dalmatia)
at the Milan Fair, 1930

i zaklanjaju stvarnu strukturu građevine iza njih, postat će prepoznatljivo obilježje mletačke stilistike i kod nas, što prepoznajemo kao uzor i na stiliziranoj inačici trodijelnog pročelja paviljona u Milanu.

Uz centralni, povišeni polukružni zabat, najistaknutiji ukrasni element dvaju nižih dijelova trodijelnog pročelja bile su trifore – trodijelni gotički prozori s vitkim stupićima i zašiljenim lukovima, koje su prostorno istaknute iz ravnine zida, naglašavajući trodimenzionalnost pročelja. Ovi prozori neposredno evociraju morfologiju dalmatinske arhitekture, posebno gotičko-renesansnog stila, karakterističnog za urbane cjeline jadranskih gradova poput Zadra, Šibenika, Trogira i Dubrovnika. Upotrebom trifora arhitekt nije samo dekorativno artikulirao pročelja, već je kroz njih uspostavio jasnu vizualnu poveznicu s kulturno-povijesnim identitetom Dalmacije, odnosno direktnih utjecaja venecijanske cvjetne gotike na dalmatinsku arhitekturu. Posebno je zanimljivo dvobojno oblikovanje pročelja: svjetliji dijelovi paviljona – dio pročelja gdje su smještene trifore i središnji ulazni volumen – jasno se razlikuju od tamnijih ploha ostatka pročelja. Ti svjetliji segmenti imaju istaknute okvire oblikovane u ritmiziranim izmjeničnim zupcima kakvi se često nalaze na palačama i sakralnim objektima u Zadru i drugim dalmatinskim gradovima (stilska reinterpretacija lokalne dekorativne kamene plastike), a koji su kao i trifore direktan utjecaj venecijanske cvjetne gotike na profanu i sakralnu arhitekturu Dalmacije.²² Trifore se ponavljaju i na bočnim zidovima dvaju nižih dijelova trodijelnog pročelja čime se postiže ritmička i uravnotežena kompozicija, dok istovremeno stvaraju vertikalni akcent unutar horizontalnog rastera pročelja.

Arhitekt je ispod središnjeg natpisa na pročelju paviljona oblikovao uvučeni trijem s trojim ulaznim vratima – središnjim, glavnim vratima s dvostrukim metalnim vratnicama te dvojim bočnim vratima postavljenim okomito u odnosu na glavna – čime je dodatno istaknuo trodijelnu kompoziciju pročelja i prostornu hijerarhiju ulaza. Do trijema vode dvije široke, polukružne stube koje svojim blagim usponom i oblikovnom naglašenošću pridonose svečanom dojmu pristupa te istodobno stvaraju prijelaz između vanjskog prostora i unutrašnjosti paviljona. Bočna, manja vrata (pozicionirana lijevo i desno od glavnog ulaza) uokviruju profilirani dovratnici i

nad vratnici, dok je zid uz njih ukrašen plitkim pravokutnim pilastrima. Spoj zidova unutar trijema naglašen je dvostrukim ugaonim pilastrima pravokutnog presjeka. Glavna vrata odlikuju se bogatijom arhitektonskom plastikom – uokvirena su profiliranim dovratnicima čije su gornje zone ukrašene dekorativnim konzolama, nad kojima se izdiže naglašeni arhitrav. Iznad glavnog ulaza smješten je reljef krilatog lava s otvorenom knjigom, simbol Mletačke Republike (*Serenissime*) – motiv duboko ukorijenjen u vizualnu kulturu dalmatinskih gradova, osobito onih koji su u prošlosti bili pod venecijanskom upravom. Postavljanje tog simbola u središte pročelja snažno komunicira s povijesnim identitetom prostora koji paviljon predstavlja, ali istodobno odražava i tadašnja talijanska politička i kulturna pretendiranja prema Dalmaciji, koristeći se umjetničkom simbolikom kao sredstvom reafirmacije povijesnog „mletačko-talijanskog” nasljeđa na hrvatskoj obali Jadrana. Osim toga, dekorativni i kompozicijski elementi paviljona referiraju se na antičke uzore koji se ujedno uklapaju u tada suvremenu arhitekturu fašističke Italije, karakterističnu po spoju racionalizma i neoklasicizma, čime se stvara vizualni diskurs koji povezuje prošlost, političku simboliku i ideologiju.

Prema sačuvanim fotografijama širega sajamskog prostora, jasno je vidljiva dvostrukost ostakljena željezna krovna konstrukcija, skrivena iza impozantnog polukružnog zabata, koja je omogućavala obilno dnevno osvjetljenje u skladu s tadašnjim arhitektonskim standardima za izložbene prostore.²³ (sl. 7 i 8) Bočna krila paviljona imala su ravne krovove, što je dodatno naglašavalo vertikalnu dominaciju središnjeg dijela pročelja i pridonosilo uravnoteženoj kompoziciji cjeline.

Budući da nacrti građevine nisu sačuvani, o unutarnjoj prostornoj dispoziciji može se samo nagađati. Moguće je da je trodijelnost pročelja u unutrašnjosti zapravo prikrivala jedinstven, otvoren izložbeni prostor, unatoč postojanju trojih vrata. No, nije isključena ni mogućnost da je paviljon bio organiziran u tri odvojene izložbene cjeline. Dostupni tiskani izvori navode kako su unutrašnji izložbeni prostori bili koncipirani po antičkim uzorima. Time se potvrđuje da je i interijer slijedio reprezentativnu, historicističku koncepciju, čestu u arhitekturi izložbenih paviljona prve polovice 20. stoljeća, osobito u kontekstu politički i ideološki obojenih nastupa država

7.

Pogled na *Viale dell'Arte* s mnoštvom posjetitelja u blizini glavnog ulaza na sajam. S lijeve strane nalazi se paviljon Zadra (prije paviljon Dalmacije), 1930. (izvor: Archivio Storico Fondazione Fiera Milano, inv. broj 1930_133)

View of *Viale dell'Arte* with numerous visitors near the main entrance to the fair, with the Pavilion of Zadar (formerly Pavilion of Dalmatia) to the left, 1930

8.
Augusto Turati, sekretar
Nacionalne fašističke stranke, u
pratnji predsjednika *Fiere* Piera
Puricellija i drugih osoba, na
izlazu iz paviljona Zadra (prije
paviljon Dalmacije), 1930. (izvor:
Archivio Storico Fondazione Fiera
Milano, inv. broj 1930_282)

Augusto Turati, secretary of the
National Fascist Party, accompanied
by the Fiera president Piero Puricelli
and others, at the exit from the
Pavilion of Zadar (formerly Pavilion
of Dalmatia), 1930

na međunarodnim sajmovima i izložbama. U katalogu sajma u Milanu je objavljena i fotografija nekih od regionalnih paviljona, među kojima se nalazi i paviljon Dalmacije. Iako nisu sačuvane fotografije ni arhitektonski nacrti unutrašnjeg uređenja paviljona u toj fazi, kao ni popisi izložaka, iz kataloga sajma moguće je rekonstruirati koje su zadarske i dalmatinske tvrtke bile zastupljene na sajmu.²⁴ U sklopu promocijskih aktivnosti tiskane su i prigodne razglednice s fotografijom paviljona Dalmacije, koje su služile kao sredstvo vizualne propagande i kao suvenir sajma.²⁵

Početkom 30-ih godina 20. stoljeća, kada paviljon preuzima talijanska tvrtka *Radio Marelli*, dolazi do određenih izmjena na pročelju: natpis nestaje, a polukružni je zabat obogaćen zrakastom dekoracijom snažnoga ornamentalnog karaktera, koja svojim ritmom i formalnom dinamikom unosi senzibilitet *art décoa*, tada dominantnog stila u vizualnoj kulturi međuratnog razdoblja. Uz rubove bočnih krila postavljena su slobodnostojeća slova koja tvore natpis *Radio Marelli*, koji se ponavljao u kontinuiranom ritmu. Time se ostvaruje tipografski ukras karakterističan za modernističku estetiku i komercijalnu komunikaciju vremena u kojem je paviljon izgubio izvornu funkciju regionalnoga izložbenog prostora. (sl. 9)

9.

Pogled na izložbeni prostor i nekadašnji izložbeni paviljon Dalmacije (od 1930. godine preimenovan u paviljon Zadra), redizajniran za potrebe tvrtke *Radio Marelli*, 1933. (izvor: Archivio Storico Fondazione Fiera Milano, inv. broj 1933_133)

View of the exhibition area and the former Exhibition Pavilion of Dalmatia (renamed Pavilion of Zadar in 1930), redesigned for the Radio Marelli company, 1933

Paviljon nakon zaborava

Izložbeni paviljon Dalmacije na sajmu u Milanu 1928. godine treba promatrati u širem okviru političkog i kulturnog djelovanja Kraljevine Italije. Njegova izgradnja bila je više od arhitektonskog pothvata – predstavljala je manifestaciju talijanskih političkih težnji i onodobnog nacionalnog ponosa. Kroz njega se Italija željela predstaviti kao legitimni nasljednik civilizacijskog nasljeđa hrvatske obale, koju su često nazivali „druga obala”, a te su težnje, s jačanjem fašističkog režima u Italiji, postajale sve izraženije i vidljivije, osobito kroz arhitektonske i izložbene projekte, poput ovoga, koji su služili kao sredstva političke propagande i afirmacije talijanskog identiteta na anektiranim područjima. U tom kontekstu, paviljon Dalmacije nije bio samo prostor za gospodarsku prezentaciju, već sredstvo političke propagande, osmišljeno da simbolički potvrdi talijansku prisutnost i kulturnu dominaciju na hrvatskoj obali Jadrana. Paviljon Dalmacije, a poslije paviljon Zadra, nedvojbeno predstavlja zanimljiv projekt svojeg vremena – arhitektonski, gospodarski i politički. Riječ je o maloj izložbenoj građevini koja je dugo ostala izvan fokusa istraživača, izbrisana iz kolektivnog sjećanja.

Tek je jedan mali novinski članak dao prvi poticaj za ponovno otkrivanje njezina postojanja. Danas, zahvaljujući sačuvanim fotografijama u arhivu sajma u Milanu, katalogu sajma, jednoj razglednici, arhivskim izvorima iz Državnog arhiva u Zadru te malobrojnim novinskim člancima iz razdoblja između dvaju svjetskih ratova, ponovno je moguće rekonstruirati priču o ovom paviljonu, izgrađenom gotovo prije stotinu godina, i vratiti ga u kolektivno sjećanje kao segment kulturne, gospodarske i političke povijesti Dalmacije i Zadra. Iako za sada nemamo opširnijih podataka o arhitektu paviljona – poznato je tek njegovo ime Gianluca Melocchi, dok arhitektonski nacrt još nije pronađen – ovo istraživanje predstavlja tek prvi korak u kontekstualizaciji šire izložbene djelatnosti Zadra i Dalmacije za vrijeme talijanske uprave. Dok je arhitektura tog razdoblja relativno dobro istražena, aspekti svakodnevice te manji, danas nestali projekti poput ovoga još uvijek zahtijevaju sustavnija istraživanja.²⁶ Upravo takvi primjeri, premda naizgled marginalni, omogućuju dublje razumijevanje vremena, te političkih i gospodarskih okolnosti u kojima su nastali.

BILJEŠKE

- ¹ ZLATKO BEGONJA, Zadar u sporazumima tijekom prve polovice XX. stoljeća (1915. – 1947.), *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 49 (2007.), 501–521.
- ² Više u: DANIEL PATAFTA, Privremene vlade u Rijeci (listopad 1918. – siječanj 1924.), *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 38, br. 1 (2006.), 197–222; MARIJAN BOBINAC, D'Annunzijeve riječka pustolovina između nasilništva i slobodarstva. O Luci Ljubavi Giovannija Comiss, *Književna smotra: Časopis za svjetsku književnost*, Vol. 52, br. 196/2 (2020.), 5–13.
- ³ ANTE GVERIĆ, Hrvatsko-talijanski odnosi u Zadru u vrijeme raspada Austro-Ugarske Monarhije i talijanske okupacije (1918. – 1920.) *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 59 (2017.), 437–466.
- ⁴ O arhitektu nema dostupnih biografskih podatka; novinski članci i arhivski dokumenti ime mu navode u različitim oblicima: Gian Luca, Gianluca, Pierluca, službeni arhivski izvori navode Gianluca, a ta je verzija imena potvrđena i od Povijesnog arhiva Zaklade Fiera Milano.
- ⁵ *Radio Marelli* bila je talijanska tvrtka osnovana 1922. godine u Milanu, specijalizirana za proizvodnju radiouređaja i elektroničke opreme. Brzo je postala jedan od vodećih proizvođača radijske tehnologije u Italiji, poznata po modernom dizajnu i kvaliteti svojih proizvoda. U međuratnom razdoblju *Radio Marelli* usko je surađivao s državnim institucijama i često sudjelovao na velikim industrijskim i propagandnim izložbama, gdje je prezentirao tehnički napredak kao simbol moderniteta i nacionalnog ponosa.
- ⁶ Zahvaljujem kustosu Povijesnog arhiva Zaklade Fiera Milano, Andrei Lovatiju, na ustupljenim podacima o sudbini izložbenog paviljona Dalmacije/Zadra u Milanu, tijekom i nakon Drugoga svjetskog rata.
- ⁷ Katalog sajma, Fondazione Fiera Milano, *online* izdanje: <https://archivistorico.fondazionefiera.it/sfogliatore/37185> (posjećeno 1. ožujka 2023.).
- ⁸ *Comitato Italiano per le Province Illiriche* (Talijanski odbor za ilirske pokrajine) bio je nacionalistički i iredentistički odbor osnovan u Kraljevini Italiji tijekom 20-ih i 30-ih godina 20. stoljeća, koji je djelovao s ciljem promicanja talijanskog prava na Dalmaciju, Istru, Rijeku (*Fiume*), Crnu Goru i druge dijelove istočne obale Jadrana – područja koja su u fašističkoj ideologiji smatrana „talijanskim povijesnim zemljama”. Naziv *Province Illiriche* (Ilirske pokrajine) referira se na kratkotrajnu administrativnu jedinicu Napoleonove Francuske (1809. – 1813.), koja je obuhvaćala teritorije današnje Slovenije, Hrvatske (Istra, Dalmacija), Crne Gore i dijelove Kranjske i Koruške. Talijanski nacionalisti ovim su se nazivom simbolično koristili kako bi opravdali kulturno-povijesne i političke pretenzije Italije na te krajeve.
- ⁹ HR-DAZD-121, Općina Zadar (*R. Comune di Zara*) 1918-1943, kutija br. 136, XI/4., (1928), pismo Talijanskog odbora za ilirske pokrajine (*Comitato Italiano per le Province Illiriche*) za gradonačelnika Zadra Marija Sanija, potpis nečitljiv.
- ¹⁰ HR-DAZD-121, Općina Zadar (*R. Comune di Zara*) 1918-1943, kutija br. 136, XI/4., (1928), pismo Talijanskog odbora za ilirske pokrajine (*Comitato Italiano per le Province Illiriche*) za gradonačelnika Zadra Marija Sanija, potpis nečitljiv.
- ¹¹ HR-DAZD-121, Općina Zadar (*R. Comune di Zara*) 1918-1943, kutija br. 136, XI/4., (1928), pismo Talijanskog odbora za ilirske pokrajine (*Comitato Italiano per le Province Illiriche*) za gradonačelnika Zadra Marija Sanija, potpis nečitljiv.
- ¹² HR-DAZD-121, Općina Zadar (*R. Comune di Zara*) 1918-1943, kutija br. 136, XI/4., (1928), pismo za gradonačelnika Zadra Marija Sanija, potpis nečitljiv, poslano iz Milana 4. ožujka 1928. godine.
- ¹³ N. N., *Dalmati! Inviare prodotti, cimeli, documenti e tutto ciò che si riferisce alla nostra gloriosa e italianissima terra per il Padiglione della Dalmazia*. La Dalmazia alla Fiera di Milano, *Il Littorio Dalmatico: organo della Federazione dei fasci di combattimento di Dalmazia*, 28. ožujka, 1928., 2.
- ¹⁴ N. N. (bilj. 13), 2.
- ¹⁵ N. N. (bilj. 13), 2.
- ¹⁶ Izraz koji se upotrebljava u Dalmaciji, a dolazi iz talijanskog jezika, od riječi *scatola*, što znači 'kutija – kutijica'.
- ¹⁷ HR-DAZD-121, Općina Zadar (*R. Comune di Zara*) 1918-1943, kutija br. 136, XI/4., (1928), zahtjev za isplatu putnih troškova gradskih izaslanika na svečano otvorenje dalmatinskog paviljona i sajma u Milanu, datum zahtjeva je 20. travnja 1928. godine.
- ¹⁸ Vidi bilj. 4.
- ¹⁹ N. N. L'inaugurazione del Padiglione della Dalmazia, *Milano nel Mondo*, godina VIII, br. 12, 15. travnja 1928., 13.
- ²⁰ N. N. L'inaugurazione del Padiglione della Dalmazia, *Milano nel Mondo*, godina VIII, br. 12, 15. travnja 1928., 13.
- ²¹ Zahvaljujem kolegi Larisu Boriću na pojašnjenju problematike takvih pročelja i njihova utjecaja na arhitekturu u Dalmaciji.
- ²² LARIS BORIĆ, O pojavi ranorenesansnih dekorativnih motiva u zadarskoj gotičkoj stambenoj arhitekturi sedamdesetih godina 15. stoljeća, *Peristil*, 56 (2013.), 49–59.
- ²³ <https://archivistorico.fondazionefiera.it/oggetti/2930-veduta-dallalto-dellarea-intorno-al-viale-dellarte-alla-fiera-campionaria-di-milano-del-1933> (posjećeno 1. 3. 2023.).
- ²⁴ Catalogo ufficiale generale *Fiera esposizione di Milano*, 1928., *online* katalog <https://archivistorico.fondazionefiera.it/oggetti/40433-catalogo-ufficiale-generale-fiera-esposizione-di-milano-1928> (posjećeno 1. 3. 2023.), 1, 5, 16.
- ²⁵ Razglednica s prikazom paviljona Dalmacije, nema navedenog autora. Nalazi se u zbirci fotografija i razglednica Antonije Mlikote.
- ²⁶ DRAŽEN ARBUTINA, *Glavna obilježja urbanističkog razvoja Zadra: 1918.-1944.*, Zadar: Narodni muzej, 2007.

